

**СУСПІЛЬНО-РЕЛІГІЙНА РЕАКЦІЯ НА ОБРАННЯ У 1943 Р.
МИТРОПОЛИТА СЕРГІЯ (СТРАГОРОДСЬКОГО)
ПАТРІАРХОМ РОСІЙСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ**

Едуард Ходун

аспірант кафедри всесвітньої історії, міжнародних відносин та методики навчання історичних дисциплін Сумського державного педагогічного університету імені А.С.Макаренка, м. Суми, Україна
e-mail: prb.george@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2184-3571>

У статті досліджується реакція Православних церков та церков Англіканської співдружності, а також секулярного суспільства на обрання митрополита Сергія (Страгородського) патріархом Московським. Дана подія стала першим яскравим фактом зміни курсу релігійної політики радянської влади, тож викликала певний резонанс у світовій спільноті як релігійній, так і світській. Вивчення спектру точок зору щодо згаданого локального факту при їх систематичному викладенні дозволить встановити загальні тенденції сучасників у їх ставленні до обрання нового Московського патріарха у 1943 році.

Драматичність обставин, що передували патріаршому обранню митрополита Сергія (Страгородського), не завадили світовій спільноті, в першу чергу релігійній, реценіювати його в якості предстоятеля Російської православної церкви. Ця подія стала початковим кроком у загальному процесі оновлення державно-релігійних відносин в СРСР та використання церковного ресурсу у міжнародних інтересах радянської влади. Зовнішньополітичний ефект обрання патріарха Сергія був значний і сприймався як певний показник релігійної свободи в СРСР, а, отже, вплинув на позицію союзників, які готувалися зустрітися в Тегерані для обговорення питання про відкриття Другого фронту.

Ключові слова:

РПЦ, патріарх Сергій Страгородський, архієрейський Собор 1943 р., обрання патріарха, суспільно-релігійна реакція

**SOCIAL AND RELIGIOUS REACTION
TO ELECTION OF METROPOLITAN SERGIUS (STRAGORODSKY)
PATRIARCH OF THE RUSSIAN ORTHODOX CHURCH IN 1943**

Eduard Khodun

PhD student of the Department of World History, International Relations and Methods of

The article analyses the reaction of Orthodox churches and churches of the Anglican Commonwealth, as well as secular society to the election of Metropolitan Sergius (Stragorodsky) as Patriarch of Moscow. This event was the first vivid fact of

Teaching Historical Disciplines
Sumy State Pedagogical
University named after
A.S. Makarenko,
Sumy, Ukraine
e-mail: prb.george@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2184-3571>

changing the course of the religious policy of Soviet power and caused a certain resonance in the world community, both religious and secular. The study of the spectrum of points of view about the mentioned local fact in their systematic presentation will allow to establish general trends of contemporaries in their attitude to the election of a new Moscow Patriarch in 1943.

The dramatic circumstances preceding the patriarchal election of Metropolitan Sergius (Stragorodsky) did not prevent the world community, primarily religious, from receiving him as the Primate of the Russian Orthodox Church. This event was the initial step in the general process of renewal of state and religious relations in the USSR and the use of church resources in the international interests of Soviet power. The foreign policy effect of the election of Patriarch Sergius was significant and perceived as a certain indicator of religious freedom in the USSR, and therefore influenced the position of the Allies preparing to meet in Tehran to discuss the opening of the Second Front.

Keywords: Russian Orthodox Church, Sergius Stragorodsky, bishops council of 1943, election of the patriarch, social and religious reaction

Ходун, Е. (2022). Суспільно-релігійна реакція на обрання у 1943 р. митрополита Сергія (Страгородського) патріархом Російської православної церкви. *Консенсус*, 4, 41-48.

URL:
<https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/35>

Постановка проблеми. Після смерті патріарха Тихона (Беллавіна) у квітні 1925 р. проведення Собору для обрання наступника виявилось неможливим через тиск радянської влади та суттєву децентралізацію структури Російської православної церкви (РПЦ). З трьох призначених на такий випадок патріархом Тихоном місцеблюстителів – митрополита Казанського Кирила (Смирнова), митрополита Ярославського Агафангела (Преображенського) та митрополита Крутицького Петра (Полянського) – тільки останній був на свободі, проте вже у грудні 1925 року і митрополит Петро був заарештований. Очікуючи такого кроку від радянської влади, він призначив своїм заступником митрополита Нижегородського Сергія (Страгородського), який з кінця 1925 р. фактично очолив Російську православну церкву спочатку на посаді заступника патріаршого місцеблюстителя, а після смерті митрополита Петра (Полянського) у 1937 році – як місцеблюститель.

Багаторічний масовий терор проти віруючих та духовенства, які чинила радянська влада, разом з численними перешкодами щодо обрання предстоятеля,

поставила на грань виживання структуру РПЦ. Особливо неочікуваною у таких обставинах стала ініціатива голови Ради народних комісарів СРСР та фактичного очільника країни Й. Сталіна про зустріч з трьома митрополитами – Московським Сергієм (Страгородським), Ленінградським Олексієм (Симанським) та Київським Миколаєм (Ярушевичем), яка відбулась у Москві 4 вересня 1943 р. Серед церковних потреб, задовольнити які пообіцяв Й. Сталін під час зустрічі, ієрархи назвали скликання Собору для обрання патріарха. Таким чином, 8 вересня 1943 р., після багаторічних перепон, радянська влада посприяла проведенню архієрейського Собору, на якому було обрано митрополита Сергія (Страгородського) патріархом Російської православної церкви. 12 вересня 1943 р. у Богоявленському соборі Москви відбулася його інтронізація і з того часу він став іменуватись «патріархом Московським і всієї Русі». Різка зміна ставлення радянської влади до РПЦ, особливо після тривалого періоду релігійних гонінь, викликала певний резонанс у світовій спільноті як релігійній, так і світській.

Аналіз останніх досліджень. Питання обрання патріарха Сергія у 1943 році та реакції на це у релігійному та світському суспільстві присвячена певна кількість окремих публікацій і розділів фундаментальних досліджень. У загальному контексті історії трансформації державно-релігійних відносин у СРСР за часів Другої світової війни досліджуване питання висвітлюють у книгах М. Одінцева¹, А. Роккуччі², Т. Чумаченко³, М. Шкаровського⁴, статтях Є. Дроботушенко⁵, І. Петрова⁶.

Метою статті є дослідження реакції релігійних спільнот і секулярного суспільства на обрання митрополита Сергія (Страгородського) патріархом Московським. Вивчення спектру точок зору щодо згадуваного локального факту при їх систематичному викладенні дозволить встановити загальні тенденції сучасників у їх ставленні до обрання нового Московського патріарха у 1943 році.

Виклад основного матеріалу. Відразу після архієрейського Собору 1943 року новообраний патріарх Сергій відправив телеграми з повідомленням про результати діяльності Собору. Першими серед отримувачів таких сповіщень стали чотири найшанованіші православні патріархи Сходу – Константинопольський,

---

¹ Одинцов М.И. Патриарх Сергий. Москва: Молодая гвардия, 1999. 396 с.

² Роккуччи А. Сталин и патриарх: Православная церковь и советская власть, 1917–1958. Москва : РОССПЭН, 2016. 582 с.

³ Чумаченко Т.А. Государство, православная церковь, верующие. 1941–1961 гг. Москва, 1999. 246 с.

⁴ Шкаровский М.В. Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве (Государственно-церковные отношения в СССР в 1939–1964 годах). Москва, 1999. 400 с.

⁵ Дроботушенко Е. Иностранная пресса об изменении отношения советской власти к православию в 1943 году (по материалам ТАСС). *Гуманитарный вектор*. 2020. Т. 15, № 6. С. 162–171.

⁶ Петров И. Избрание в Москве в 1943 г. Патриарха: пропагандистский ответ по другую сторону фронта. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/izbranie-v-moskve-v-1943-g-patriarha-propagandistskiy-otvet-po-druguyu-storonu-frontu/viewer>.

Олександрійський, Антіохійський та Єрусалимський, а також митрополит Алеутський та Північно-Американський Веніамін (Федченков) та архієпископ Кентерберійський, примас Англiканської церкви. Обрання патріархом фактичного багаторічного очільника Російської православної церкви було схвально сприйнято більшістю автокефальних православних церков. Вітальні послання з нагоди свого обрання патріарх Сергій отримав від патріархів Константинопольського Веніаміна (Псомас-Кіріаку)⁷, Олександрійського Христофора II (Даніїлідіса)⁸, Антіохійського Олександра III (Тахана), Єрусалимського Тимофія (Фемеліс), Грузинського Калістрата (Цинцидзе)⁹.

Предстоятелі тих церков, які знаходились на окупованій нацистами території, від привітань утримались, обмежуючись лише сповiщеннями окремих ієрархів, які несли своє служіння на неокупованих територіях. Так, від Сербської церкви телеграму надіслав єпископ у США Діонісій (Мілівоевич), від Болгарської – єпископ Андрій (Весіч)¹⁰, котрий знаходився у Стамбулі. Румунська православна церква жодним чином публічно не відреагувала на зміни у житті Московського патріархату.

Усі листи та телеграми носили виключно протокольний характер, мали традиційний для конфесійної епістолярії зміст та стосувалися лише визнання патріаршого обрання Сергія (Страгородського). З-поміж багатьох формальних поздоровлень примітними були слова митрополита Веніаміна (Федченкова), котрий був тоді екзархом Московського патріархату у США: «Сподіваюсь, це [вибори патріарха] допоможе примиренню в Америці»¹¹.

Вітальні листи також надіслали представники інших християнських конфесій – Іоан Мар-Шимун, патріарх Ассирійської церкви Сходу, архієпископ Назарету Якуб з юрисдикції Вірменської апостольської церкви. Численним були вітання від протестантських церков США та Великобританії: архієпископи Кентерберійський Вільям Темпл та Йоркський Сиріл Ф. Гарбетт Англiканської церкви, Дервін Т. Оуен, примас Англiканської церкви у Канаді, Генрі Сент-Джордж Такер, головуючий єпископ Єпископальної церкви США¹², а також голова Методистської конференції у Лондоні Леслі Черч¹³.

⁷ Приветственные телеграммы, полученные патриархом Сергием из-за границы и СССР. *Журнал Московской Патриархии*. 1943. № 2. URL: <http://www.jmp.ru/ya43.php?ys=43&my=02&rm=CJZN&sr=430205>.

⁸ Приветственные телеграммы, полученные святейшим патриархом Сергием (из-за границы и СССР). *Журнал Московской Патриархии*. 1943. Т. 1. С. 20.

⁹ Приветственные телеграммы, полученные патриархом Сергием из-за границы и СССР. *Журнал Московской Патриархии*. 1943. № 2. URL: <http://www.jmp.ru/ya43.php?ys=43&my=02&rm=CJZN&sr=430205>.

¹⁰ Там само.

¹¹ Там само.

¹² Там само.

¹³ Приветственные телеграммы патриарху Сергию. *Журнал Московской Патриархии*. 1943. Т. 3. URL: <http://www.jmp.ru/ya43.php?ys=43&my=03&rm=CJZN&sr=430380>

Більше того, Англіканська церква вирішила направити до СРСР делегацію, одним із завдань якої було наочно висловити підтримку новообраному Московському патріарху Сергію. Візит представництва на чолі з архієпископом Йоркським Сирілом Ф. Гарбеттом відбувся 18–28 вересня 1943 р., лише через тиждень після інтронізації предстоятеля РПЦ. За підсумком десятиденного перебування в Радянському Союзі архієпископ С. Гарбетт, позитивно відзначаючи загальне оновлення державно-релігійних відносин в СРСР, зокрема заявив: «Після приїзду до Англії мене будуть осаджувати кореспонденти, вони будуть питати, «чи є в Росії свобода відправлення релігійного культу», і я відповім, що «безумовно, так», а коли книга «Правда про релігію в Росії» буде перекладена в Англії на англійську мову, вона принесе багато користі в справі розуміння в Англії різних сторін російського церковного життя»¹⁴.

З боку релігійних спільнот лише одна церковна структура висловила свою незгоду з обранням нового предстоятеля у патріаршому сані. Так, 14 вересня 1943 р., через два дні після інтронізації Сергія (Страгородського), митрополит Анастасій (Грибановський), голова архієрейського синоду Російської православної церкви за кордоном, особисто заявив про невизнання виборів патріарха¹⁵. Через місяць, 8–13 жовтня 1943 р., у Відні відбулася нарада єпископів Російської православної церкви за кордоном під головуванням митрополита Анастасія. Це зібрання російських єпископів-емігрантів підтвердило думку їх очільника та назвало обрання патріарха Сергія «фактом не тільки не канонічним і не церковним, а й політичним»¹⁶.

В окрему групу варто виокремити повідомлення, які отримав патріарх Сергій від доньки короля Греції Костянтина I Ірини, принцеси Грецької і Датської¹⁷, Англійсько-Чехословацького християнського співтовариства, що у Лондоні¹⁸, Молодіжної групи Британської ради церков та Арабського православного національного товариства з Віфлеєму¹⁹. Уся кореспонденція була сповнена оптимізмом щодо майбутнього православ'я в СРСР, а також добрими побажаннями на адресу новообраного першоієрарха РПЦ.

Обрання патріарха Сергія як певний символ лібералізації релігійної політики

---

¹⁴ Русская Православная Церковь стала на правильный путь. Докладные записки председателя Совета по делам Русской православной церкви при СНК СССР Г.Г. Карпова И.В. Сталину. *Исторический архив*. 1994. № 3. С. 143.

¹⁵ Шкаровский М. Русская Православная Церковь за рубежом на Балканах в годы Второй мировой войны. URL: http://krotov.info/libr_min/25_sh/ka/shkarov_012.htm

¹⁶ Архиерейский собор Русской Православной Церкви 1943 г. *Православная Энциклопедия (электронная версия)*. URL: <https://www.pravenc.ru/text/76500.html>

¹⁷ Приветственные телеграммы, полученные святейшим патриархом Сергием (из-за границы и СССР). *Журнал Московской Патриархии*. 1943. № 1. С. 20.

¹⁸ Приветственные телеграммы, полученные патриархом Сергием из-за границы и СССР. *Журнал Московской Патриархии*. 1943. № 2. URL: <http://www.jmp.ru/ya43.php?ys=43&my=02&rm=CJZN&sr=430205>

¹⁹ Приветственные телеграммы патриарху Сергию. *Журнал Московской Патриархии*. 1943. № 3. URL: <http://www.jmp.ru/ya43.php?ys=43&my=03&rm=CJZN&sr=430380>

радянської влади було позитивно сприйнято і у світській частини суспільства союзницьких країн. Так, Міністерство інформації Великобританії вказувало в одному зі своїх повідомлень, що англійська преса розцінює обрання нового патріарха як «видатний крок на шляху до поступового поліпшення взаємин між радянським урядом і християнською спільнотою, що перебуває у сфері його влади»²⁰. Зокрема, лондонське інформаційне агентство передавало: «Відновлення патріаршого престолу негайно покладе край німецьким інтригам в окупованих країнах, де німецькі пропагандисти намагаються знайти союзників серед віруючих. Громадська думка релігійних кіл за кордоном, зокрема, в англосаксонських країнах, і ще більше, в країнах православного віросповідання, не може не відгукнутися сприятливо на ці події»²¹. Місцева газета у Чикаго визнавала, що «розширення свободи релігії призведе до зміцнення позицій Радянського Союзу в його відносинах із західними країнами»²².

Певним жестом, якщо не визнання, то, принаймні, уваги можна рахувати випуск журналу «Time» від 27 грудня 1943 р., який помістив на обкладинці зображення патріарха Сергія²³, присвятивши питанню релігії в СРСР розлогу публікацію²⁴.

Менш позитивною аналітикою відзначена передова стаття шведської газети «Stockholms-Tidningen»: «Рішення про скликання собору єпископів є, ймовірно, виразом політики пристосуванства, яку хоче вести СРСР з метою розширення співпраці з іншими цивілізованими народами»²⁵.

Нищівній критиці зовні позитивні зміни у релігійному житті РПЦ були піддані на шпальтах газет, що їх друкував нацистський режим на окупованих радянських територіях. Так, 1 листопада 1943 р. у російському місті Псков газета «За Родину» опублікувала статтю під назвою «Сталін – найлютіший ворог Церкви. Як більшовики закривавленими руками обирали «патріарха». Не шкодуючи ідеологічних кліше, редакція повідомила, що «мерзенна комедія обрання «патріарха» у Москві, блюзнірськи розіграна по жидовсько-комуністичним наказам, направлена виключно проти російського народу, тоді як наша православна релігія завжди захищала та втішала у скорботах російський народ». На думку видання, вибори патріарха в СРСР

---

²⁰ Сергеева Н. О религии и церкви в СССР (по страницам иностранной печати). *Война и рабочий класс*. 1943. № 12. С. 18. URL: <http://library.tversu.ru/images/stories/journalsVOV/Война%20и%20рабочий%20класс/1943/№%2012.jpg>

²¹ Там само.

²² Там само. С. 19.

²³ Russian Patriarch Sergei. *TIME*. 1943. 27 December. URL: <https://content.time.com/time/magazine/o.9263.7601431227.oo.html>

²⁴ Religion: Break-Through. *TIME*. 1943. 27 December. URL: <https://content.time.com/time/subscriber/article/o.33009.851978.oo.html>

²⁵ Сергеева Н. О религии и церкви в СССР (по страницам иностранной печати). *Война и рабочий класс*. 1943. № 12. С. 19. URL: <http://library.tversu.ru/images/stories/journalsVOV/Война%20и%20рабочий%20класс/1943/№%2012.jpg>

неможливі взагалі, адже «...комунізм – повна протилежність православ'ю. Тож чи могли після цього комуністи своїми брудними, закривавленими руками обирати кого б там не було на духовну посаду?»²⁶. Також автори статті акцентували увагу на нелегітимності виборів через відсутність гідних осіб як серед кандидатів, так і серед виборців: «Ті, хто мали право обирати патріарха всієї Русі, вбиті більшовиками... У 1940 році в СРСР уже не було жодного священнослужителя, який би мав право обирати патріарха. Так хто ж зміг обрати патріарха, попередньо порадившись із самозванцем Джугашвілі-Сталіним? Очевидно: обирали підлабузники, зрадники, шкурники разом із жидами та комуністами з НКВС»²⁷. Подібною за змістом була стаття О.Пасинкова «Церква під ярмом НКВС. Православні ієрархи про промосковські патріарші «вибори», яка була опублікована у ревельській газеті «Северное слово» 22 жовтня 1943 року²⁸. Загалом, у ній були повторені наративи віденської наради РПЦЗ, а також прямі цитати її учасників – митрополита Анастасія (Грибановського) та Серафима (Ляде), «які завжди критикували «прорадянські» дії священнослужителів, які служили в Радянському Союзі»²⁹.

Висновки. Драматичність обставин, що передували патріаршому обранню Сергія (Страгородського), не завадили світовій спільноті, в першу чергу релігійній, рецепіювати його в якості предстоятеля Російської православної церкви, на чолі якої він перебував до кінця свого життя. Радикальна незгода з обранням висловлювалась лише тими, хто знаходився у відкритому протисторі з СРСР, вбачаючи у тамтешніх змінах релігійного життя виключно політичне підґрунтя. Усі інші, хто не мав можливості публічно висловити підтримку, обрали шлях мовчання.

Обрання митрополита Сергія (Страгородського) патріархом Російської православної церкви стало початковим кроком у загальному процесі оновлення державно-релігійних відносин в СРСР та використання церковного ресурсу у міжнародних інтересах радянської влади. Створивши примарність нормалізації релігійного життя, Й. Сталін насправді узалежнив зовнішню діяльність РПЦ від міжнародних інтересів державної влади, поставивши її під жорсткий контроль радянських спецслужб.

Зовнішньополітичний ефект обрання патріарха Сергія був значний і сприймався як певний показник релігійної свободи в СРСР, а отже вплинув на

---

²⁶ Сталин – злейший враг Церкви. Как большевики окровавленными руками выбирали «патриарха». *За Родину*. 1943. 1 листопада. URL: <https://periodika.lndb.lv/periodika2-viewer/?lang=fr#panel:palissue:10082|article:DIVL28>

²⁷ Там само.

²⁸ Пасынков А. Церковь под игом НКВД. Православные иерархи о московских патриарших «выборах». *Северное слово*. 1943. 22 жовтня. URL: <https://zefys.staatsbibliothek-berlin.de/kalender/auswahl/date/1943-10-22/27248689/>

²⁹ Петров И. Избрание в Москве в 1943 г. Патриарха: пропагандистский ответ по другую сторону фронта. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/izbranie-v-moskve-v-1943-g-patriarha-propagandistskiy-otvet-po-druguyu-storonu-frontu/viewer>

позицію союзників, які готувалися зустрітися в Тегерані для обговорення питання про відкриття Другого фронту. Готуючись до зустрічі «Великої трійки», Й. Сталін «ставив перед собою мету не тільки добитися прискорення відкриття Другого фронту, а й збільшення обсягу воєнної допомоги»³⁰, тому в повній мірі вирішив залучити до цього процесу й релігійний чинник.

REFERENCES

- Chumachenko, T. (1999). *Gosudarstvo, pravoslavnaia tserkov, veruiushchie. 1941-1961 gg.* [State, Orthodox Church, believers. 1941-1961]. [in Russian].
- Drobotushenko, E. (2020). Inostrannaia pressa ob izmenenii otnosheniia sovetskoii vlasti k pravoslaviiu v 1943 godu (po materialam TASS) [Foreign press about the change in the attitude of the Soviet authorities towards Orthodoxy in 1943 (based on TASS materials)]. *Gumanitarnyi vektor*, 15(6), 162-171. [in Russian].
- Odintsov, M. (1999). *Patriarkh Sergii* [Patriarch Sergius]. [in Russian].
- Petrov, I. Izbranie v Moskve v 1943 g. Patriarkha: propagandistskii otvet po druguiu storonu fronta [Election in Moscow in 1943 of the Patriarch: a propaganda response on the other side of the front]. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/izbranie-v-moskve-v-1943-g-patriarka-propagandistskiy-otvet-po-druguyu-storonu-fronta/viewer> [in Russian].
- Rokkuchchi, A. (2016). *Stalin i patriarkh: Pravoslavnaia tserkov i sovetskaia vlast, 1917-1958* [Stalin and the Patriarch: The Orthodox Church and Soviet Power, 1917-1958]. [in Russian].
- Sergeeva, N. (1943). O religii i tserkvi v SSSR (po stranitsam inostrannoi pechati) [About Religion and the Church in the USSR (according to the pages of foreign press)]. *Voina i rabochii klass*, (12), 18-19. Retrieved from <http://library.tversu.ru/images/stories/journalsVOV/Война%20и%20рабочий%20класс/1943/№%2012.jpg> [in Russian].
- Shkarovskii, M. (1999). Russkaia Pravoslavnaia Tserkov pri Staline i Khrushcheve (Gosudarstvenno-tserkovnye otnosheniia v SSSR v 1939-1964 godakh) [Russian Orthodox Church under Stalin and Khrushchev (State-church relations in the USSR in 1939-1964)]. [in Russian].
- Shkarovskii, M. Russkaia Pravoslavnaia Tserkov za rubezhom na Balkanakh v gody Vtoroi Mirovoi voiny [The Russian Orthodox Church Outside of Russia in the Balkans during the Second World War]. Retrieved from http://krotov.info/libr_min/25_sh/ka/shkarov_012.htm [in Russian].
- Volkohonov, D. (1990). *Triumf i trahediia: Politychnyi portret Y.V. Stalina* [Triumph and Tragedy: Political Portrait of J.V. Stalin] (T. 2). Politydav Ukrainy [in Ukrainian].

---

³⁰ Волгогонов Д.А. Триумф і трагедія: Політичний портрет Й.В. Сталіна. Київ: Політвидав України, 1990. Книга 2. С. 382.